

Роль Галичини у розвитку української і польської літературних мов другої половини XIX – початку XX століття

Проблема, винесена в заголовок статті, вимагає чіткого визначення найперше поняття Галичина, оскільки для українців і поляків і сьогодні, і в історичній ретроспективі це не одне й те ж. Для польської суспільної свідомості Галичина – це землі, які після першого поділу Польщі в 1772 р. увійшли до нової адміністративної цілості під назвою «Королівство Галичини й Льодомерії». Її, цю нову цілість, сформували як давні питомо українські землі у межах Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, так і властиво малопольські землі з центром у королівському столичному Кракові. Штучно об'єднані землі, що до того часу не утворювали ніякої політичної чи адміністративної єдності, зазнали ономастичної диференціації в протиставлення Східна Галичина, тобто землі колишнього Галицько-Волинського князівства, окрім його північної, волинської, частини, – Західна Галичина або Малопольща. Для українців у таких межах Галичина є хіба що об'єктом наукових студій, а на загал – ареально вона співмірна лише зі Східною Галичиною.

Відзначені особливості мають пряме відношення до висвітлення однієї з багатьох проблем, породжених політично-культурним феноменом Галичини у духовному житті українців і поляків, що стала предметом аналізу в нашій статті, а саме: яку роль вона відіграла в розвитку літературних мов обох народів. Є помітні відмінності щодо ролі вказаних ареалів Галичини в розвитку польської і української літературних мов. Польська мова, крім польських земель, у процесі тривалої полонізації Руського і Белзького воєводств, сформованих на землях княжої Галичини після приєднання її до Польщі в XIV ст., поширилася й розвивалася на захоплених землях. Розвиток української мови був обмежений фактично східною Галичиною. Отже, можна говорити про вплив цілої Галичини чи її частин – Східної або Західної – на розвиток польської літературної мови. Про галицькі впливи на формування й еволюцію української мови можна говорити тільки в ареалі Східної Галичини, в Західній Галичині український мовотворчий процес відсутній.

Галичина в другій половині XIX – початку XX ст. стію зробила свій помітний внесок у розвиток як української, так і польської літературних мов, хоч у цих процесах поряд із спільними тенденціями є чимало своєрідного, специфічного для тієї чи іншої мови.

Нова українська літературна мова, як відомо, сформувалася на Східній Україні. В офіційній радянській україністиці панівною була думка про те, що вона сформувалася на основі полтавсько-київських діалектів. Згодом ареал основи нової української літературної мови розширено до середньої Наддніпрянищини. Дещо модифіковану концепцію запропонував М. Жовтобрюх, вважаючи, що українська літературна мова сформувалася на базі діалектів всієї Східної України. «Отже, фонетичний, граматичний і лексичний матеріал,

зокрема зафіксований на картах *Атласу української мови*, переконливо підтверджує вже традиційний погляд, що сучасна українська літературна мова сформувалася на південно-східній діалектній основі, – пише вчений. – Правда, ця основа значно ширша, ніж середньонадніпрянські говори, якими її досить часто обмежують. Безсумнівним є той факт, що всі найважливіші структурні компоненти діалектного походження, які засвоїла сучасна українська літературна мова в процесі її формування, поширені не тільки в середньонадніпрянських говорах, а й на всій території південно-східної групи українських діалектів»¹.

Характерно, що західноукраїнські, галицькі говірки у всіх концепціях розглядалися як такі, які присутньо не вплинули на формування української літературної мови. Лише окремі, здебільшого лексичні, одиниці, в основі своїй екзотичні, збагатили словник сучасної загальнонаціональної мови. З цього погляду характерним є твердження того ж М. Жовтобрюха: «Сучасна українська літературна мова з часу її формування, крім загальнонародних слів, сприймала насамперед ту лексику, яка поширена на південно-східній діалектній території»².

Водночас в українській діаспорі ще в 40-х роках з'являється праця Юрія Шевельова *Галичина в формуванні української літературної мови*, перевидана в 1975 р. Альбертським університетом (Канада) та в 1996 р. Науковим товариством ім. Т. Шевченка, в якій на широкому фактичному матеріалі об'єктивно висвітлюється роль Галичини у розвитку української літературної мови. Завдання своєї роботи Ю. Шевельов убачав у тому, щоб «збити традиційне твердження про чисто східньо-українську основу української літературної мови і показати мішаний східньо-західний характер цієї мови»³. Зауваживши, що роль Галичини в розвитку української літературної мови в різні періоди була неоднаковою, учений цілком справедливо відзначає, що вона особливо стала помітною у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.ст. У зв'язку з відомими політичними репресіями проти української культури загалом, передусім мови (достатньо згадати сумнозвісний Валувський циркуляр 1863 р., Емський указ Олександра ІІ 1876 р.), на підросійській Україні процес розвитку української літературної мови був практично заморожений. Українська мова на політичному й науковому рівнях потрактована як один із діалектів загальноросійської мови. У такій іпостасі її суспільні функції звуження до побутового спілкування сільського простолюдина, вона не могла розвиватися в освіті, науці, культурі, війську, суді, управлінні тощо. Лише в працях національно свідомих українців окремі явища української мови ставали об'єктом наукових студій, а й то зазвичай як тло в порівняльних дослідженнях.

Натомість в Галичині склалися значно кращі умови для розвитку української мови та книгодрукування. Тут постають політичні, наукові, освітні інституції, які ставлять за мету національно-духовне відродження українства

¹ М. Жовтобрюх, *Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів*, «Мовознавство» 1973, № 1, с. 12.

² *Ibidem*, с. 11.

³ Ю. Шевельов, *Внесок Галичини у формування української літературної мови*, Львів-Нью-Йорк 1996, с. 15.

краю, серцевиною якого завжди було плекання й розвиток рідної мови, запровадження її у всі сфери суспільного буття. Створення і діяльність таких українських інституцій, як Головна руська рада (1848), «Просвіта» (1868), Наукове товариство ім. Т. Шевченка (1873) та ін., призвели до значного розширення суспільних функцій української мови в Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст.ст. Із 1866 р. в народних і середніх школах Східної Галичини запроваджується вивчення української мови поряд із польською, що вимагало створення навчальних підручників і посібників, і загалом наукових студій із україніки, підготовки учительських кадрів і науковців-словесників. Певною мірою ці проблеми розв'язало відкриття у Львівському університеті кафедри української словесності, особливо після того, як керівництво нею перебрав у 1867 р. Омелян Огоновський. Однією із найактуальніших науково-лінгвістичних проблем стає формування української літературної мови у його відношення до церковнослов'янщини, місцевої народно-розмовної мови галичан та наддніпрянської літературної мови. Діяльність НТШ, особливо з 1898 р., коли його очолив, переїхавши до Львова, Михайло Грушевський, цієї своєрідної української Академії наук, сприяла функціонально-стильовий розбудові української мови, бо саме в наукових працях НТШівців закладаються основи термінологічних систем гуманітарних і природничих наук і загалом науковий стиль української мови. У цей же період формується українська публіцистика.

З 1869 р. українська мова у Східній Галичині, поряд із польською, може використовуватися також у публічному житті й управлінні, за винятком пошти й війська, чим створюються передумови для формування офіційно-ділового стилю. Потужний розвиток у Східній Галичині белетристичного стилю в його різножанрових проявах після відомих заборон українського друкованого слова на підросійській Україні у цей час підсилюється перенесенням видавничої діяльності з Наддніпрянщини в Галичину.

Послідовне розширення сфер використання української мови, її функціонально-стильова розбудова, урівнювання української мови в Галичині з польською мовою, яка якихось півстоліття назад фактично витіснила українську мову з усіх ділянок громадського життя, крім побутового спілкування селянства, звичайно, сприяло піднесенню її престижу, нейтралізувало її «меншвартість» і було добрим підґрунтям усвідомлення її як літературної. Однак відчутні відмінності українських говорів Галичини від української літературної мови, сформованої на Наддніпрянщині в кінці XVIII – першій половині XIX ст.ст., і орієнтація на народномовну основу формування літературної мови призвели до фактичної двоваріантності загальнонаціональної мови попри постійне прагнення галичан до вироблення єдиної літературної мови, остаточна уніфікація якої завершилася вже в повоєнний час. Особливістю розвитку літературної мови в Галичині було ще й те, що галицький варіант літературної мови на народномовній основі ще довго після «Русалки Дністрової» утверджував себе у гострому протистоянні московському макаронічному язичю, яке пустило глибокі корені й підживлювалося ззовні.

Таким чином, з другої половини XIX ст. через відзначені суспільно-політичні умови розвитку української мови на східних і західних землях,

Галичина з мовного погляду чим раз більше починає впливати на розвиток української літературної мови, а з 70-х рр. цей вплив значно посилюється. За влучним іронічним висловом Юрія Шевельова, «це може звучати парадоксально, якщо сказати, що Александер II відповідальний за галицькі впливи на українську літературну мову, в тим самим за її двохдіалектний характер»⁴. Галицькі здобутки мовотворчого процесу все частіше інкорпуються в літературну мову, сформовану на Наддніпрянщині, розхитуючи її східнодіалектну основу, точніше, готуючи ґрунт багатоосновності загальнонародної мови. При цьому ці впливи найбільше виявлені в лексиці. «Загалом беручи, галицький внесок у лексику української літературної мови найбільше обслуговує сфери абстрактної лексики, наукової термінології, коло понять, зв'язаних із міським побутом, захоплюючи тут не тільки назви предметів і процесів, а й вирази ввічливості, етикету тощо, – себто обслуговуючи не лише номінативні, а і експресивні, зокрема соціально-експресивні функції мови»⁵. Такими ж помітними є галицькі впливи на наголос української літературної мови, менше їх відзначено в синтаксисі і зовсім небагато в ділянці фонетики й морфології.

«Галичинізація» української літературної мови в другій половині XIX ст. сприймалася неоднозначно, часом через суб'єктивні смаки, далекі від наукової аргументації, драматично нетолерантно, що вилилося у відому дискусію між «галичанами» й «антигаличанами» у 1891–1892 рр., яка мала велике значення в розвитку української літературної мови. Перебіг її загальновідомий, тому на ньому немає необхідності зупинятися. Найкращу оцінку їй дав Юрій Шевельов: «Вона [дискусія – В. Г.] освітила ті процеси, що в літературній мові відбувалися, змусила українську інтелігенцію хоч частково усвідомити їх. Вона була пересторогою галичанам щодо їхніх екстремізм у запровадження галицьких мовних елементів до літературної мови, а великоукраїнцям – щодо нетолерантного ставлення їх до галицьких впливів на літературну мову. Суті й напряду розвитку літературної мови дискусія не змінила, як не може його змінити жадна дискусія, коли бракує для цього потрібних суспільно-політичних передумов. Галичина й далі, аж до революції 1905–1906 р. виконувала свою роллю української мовної лябораторії, по-старому користуючися мовними здобутками всіх земель України. Тільки тепер кращі представники її може частіше стали оглядатися на мову Великої України і свої мовні новотвори більш-менш рівняти на те, як вони будуть сприйняті не тільки в Галичині, але й там. Яскравий приклад цього – загальновідомі факти праці Івана Франка над мовою своїх творів і послідовних редакцій цієї мови в напрямі наближення її до великоукраїнської. І в міру того, як Галичина оглядалася на Велику Україну, зростали передумови для впливу кращих її письменників, публіцистів і науковців на загальноукраїнську літературну мову»⁶. Отже, Галичина в другій половині XIX – на початку XX ст.ст., як ніколи до того й після того часу, впливала на розвиток української літературної мови. Мовні різноструктурні

⁴Ю. Шевельов, *Внесок Галичини...*, с. 149.

⁵*Ibidem*, с. 120.

⁶*Ibidem*.

елементи галицького варіанту літературної мови, сформованого на основі південно-західних говірок, у цей час найбільш інтенсивно просочуються і набувають прав громадянства в новосформованій на народнорозмовній основі Наддніпрянщини літературній мові. Галицький компонент у сучасній українській літературній мові в усьому його обсязі не брався до уваги. Твердження про формування сучасної української літературної мови лише на основі східноукраїнських говорів без урахування конструктивної ролі Галичини в процесі її формування непереконливе, вимагає перегляду й поглибленого вивчення. Очевидним є ширший погляд на проблему формування сучасної української літературної мови, який ґрунтується на її багатодіалектній основі, в якому адекватно врахований і внесок Галичини в розбудову нової загальноукраїнської мови.

Подібні процеси спостерігаються в розвитку загальнонаціональної польської мови в другій половині XIX – на початку XX ст., однак тут є певні відмінності, нехарактерні для українського мовотворчого процесу. Вони спричинені неоднаковим статусом української і польської мов у Галичині в попередні часи та різними можливостями інституціоналізації обидвох мов.

Друга половина XIX ст. характеризується вільним культивуванням всіляких проявів польськості, в т. ч. мови, що пов'язане із тими ж свободами доби автономії. У 1866 р. галицький сейм приймає ухвалу про навчання дітей польською мовою в школах, які утримувалися поляками. Рідна для поляків мова посідає почесне місце в навчальних програмах. На початку 70-х років XIX ст. мовою викладання двох університетів Галичини – Ягеллонського в Кракові та університету Яна Казимира у Львові – стає польська. Обидва навчальні заклади доволі швидко стають важливими вогнищами польської наукової думки і підготовки народної інтелігенції. Ще одним галицьким вищим навчальним закладом, але таким, що виховував молодь із усієї Польщі, стає Львівська політехніка, організована в 1877 р.⁷ У такий спосіб в Галичині, як єдиній із трьох губерній, створилися умови вільного розвитку польської інтелігенції, передусім учительства, вільно розвивається наука про польську мову. Із 1869 р. польська мова використовується у найрізноманітніших сферах громадського, культурного, наукового й державного буття, лише пошту й військо продовжує обслуговувати німецька мова. Обидва галицькі університети стають потужними центрами розвитку полоністики. Через систему освіти та спеціалізовані популярні часописи „Poradnik Językowy” (від 1901 р.) та „Język Polski” (від 1913 р.) популяризується культуромовна проблематика з конкретними рекомендаціями правильного польського слововживання, словотворення тощо. «Ціле те відродження позиції польської мови до 1918 р. замикалося в основному в межах Галичини, хоча якоюсь мірою поширювалося напевно в той час на всі польські землі (в галицьких вищих навчальних закладах, зокрема на львівській політехніці, студіювали не тільки мешканці краю, вищезгадані часописи [„Poradnik Językowy”, „Język Polski” – В. Г.], які пропагували культуру і правильність мови, доходили також на обшари інших регіонів. Значення того, що зроблено в Галичині від 60-х років XIX ст.,

⁷ Див. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego, część III*, Warszawa 1985, s. 523–524.

виявилось переконливо в повному обсязі тільки після здобуття незалежності під час організації шкільництва, науки й адміністрації у відродженій державі»⁸.

Як відзначають дослідники, саме з Галичини на інші етнічно польські землі вилилася тоді хвиля учителів, учених, управлінців, без яких не можна собі уявити організацію державної системи освіти (а в результаті – успіхів у подоланні аналіфabetизму та інших подібних тодішніх досягнень), нових університетів на інших польських землях та сітки державної адміністрації. «Ці прибулі відіграли величезну роль у піднесенні мовної культури, яка була невисокою, в щойно народжуваної місцевої інтелігенції і загалом цілого суспільства. Дуже нечисленні учителі родом із Великопольщі не могли в тому напрямку впливати, бо самі нерідко говорили говіркою»⁹. Тільки в Галичині, де, як уже згадувалося, від 1869 р. польська мова стала урядовою мовою, з'явилися можливості формування офіційно-ділового функціонально-стилістичного різновиду польської мови.

Наприкінці необхідно наголосити на ролі Галичини в уодностійненні й нормалізації польської наукової термінології, в т. ч. технічної. Вона зумовлена успішним функціонуванням у Галичині польських вищих навчальних закладів (з цього погляду особливі заслуги має Львівська політехніка) та наукових інституцій (Академія мистецтв 1873, Політехнічне товариство у Львові).

Як відзначає польський дослідник ролі Галичини в історії польської мови Богдан Вальчак, «у велику справу інституціональної обробки рідної мови Галичина внесла вклад категорично найбільший, непорівняльний із внеском інших земель».

Таким чином, Галичина зробила свій внесок у розвиток як української, так і польської літературних мов. Її роль у розвитку загальнонаціональної української мови виявилась у виробленні на західних землях варіанту літературної мови, який обслуговував суспільне інтелектуальне, освітнє, наукове, релігійне, публічне життя українства і, що важливо, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст.ст. став відчутним донором різнорівневих життєздатних лінгвоодиниць для східноукраїнського варіанту літературної мови, на ґрунті якого відбувалось формування єдиної української літературної мови. Це не була визначальна роль, але цілком достатня, щоб заперечити панівний і нині погляд на моноваріантний характер витворення сучасної української літературної мови на говорах Східної України.

Західно- і східногалицький внесок у формування сучасної польської літературної мови був незмірно більшим, ніж галицькі впливи на українську мову. Цей внесок був визначальним для формування польської літературної мови, власне він визначив сучасне її обличчя. Т. Лер-Сплавінський цілком справедливо відзначив: «До цього часу відносно велику роль впродовж тривалого часу відігравали в цьому відношенні [у співвідношенні типів літературної мови – В. І.] уродженці східних окраїн, а тому їх мова, за винятком небагатьох, надто різких особистостей, займала в розвитку загальнопольської літературної мови провідне місце»¹⁰.

⁸ В. Walczak, *Lingwistyczna problematyka Galicji* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, т. 4, *Literatura – Język – Kultura*, Rzeszów 1995, s. 127.

⁹ *Ibidem*, s. 128.

¹⁰ Т. Лер-Сплавинский, *Польский язык*, Москва 1954, с. 343.